

Bijlage 7

Typografische scanning

Taco Hoekwater
taco.hoekwater@wkap.nl

abstract

Dit artikel geeft een beschouwing over „Nederlandse“ typografie, aan de hand van een aantal scans van in Nederland gepubliceerde boeken en tijdschriften uit de afgelopen drie eeuwen. Het artikel laat een aantal traditionele typografische vormen zien, met toevoeging van wat commentaren over het gebruikte proces.

keywords

Typografie, nederland, overzicht

Inleiding

Iedereen die met $\text{T}_{\text{E}}\text{X}$ werkt zal langzamerhand al de kreten in de trad van „vroeger deden we dat anders” en „zo hoort dat niet” wel kennen. Veelal komen deze uitspraken niet van de „oude rotten” in het vak (loodzetters & inbinders), maar van mensen die doorgeleerd hebben in het leveren van kritiek op andere mensen (uitgevers, bureau-redacteuren en neerlandici). Het is nog maar de vraag in hoeverre deze mensen recht van spreken hebben.

Het artikel van Gerrit Oomen elders in deze MAPS laat duidelijk zien dat in de periode die zij als „vroeger” aanduiden de situatie ook verre van koek en ei was. Als iets typografisch al perfect was, dan ging dat toch zeker gepaard met een hoop moeite en tijd. Zoals ook in vrijwel alle andere vakgebieden die grotendeels gebaseerd zijn op ervaring en kennisoverdracht, zo is ook de kwaliteit van zetwerk in eerste instantie een kwestie van economie: goed zetwerk door een professional met jarenlange training kost aanzienlijk meer geld dan „redelijk” zetwerk, gedaan door iemand die feitelijk nog van alles moet leren.

Evenmin als zetwerk vroeger een kwestie was van lukraak loden letters op een persblok stapelen, evenzo is zetwerk *anno nu* niet alléén goed kunnen werken met het programma dat we hebben ($\text{T}_{\text{E}}\text{X}$ dus). Minstens net zo belangrijk is een goed oog voor wat typografisch wél mooi is en wat niet, een kunst die zich vaak pas na een paar jaar zetten begint te ontwikkelen.

Als ik het hierboven heb over „goed kunnen werken”, dan bedoel ik de mate waarin de gebruiker $\text{T}_{\text{E}}\text{X}$ beheerst. Het is bedroevend op te moeten merken hoeveel mensen $\text{T}_{\text{E}}\text{X}$ gebruiken, maar feitelijk *zelf* bestuurd worden door

$\text{L}_{\text{A}}\text{T}_{\text{E}}\text{X}$, waar eigenlijk *zij* $\text{L}_{\text{A}}\text{T}_{\text{E}}\text{X}$ zouden moeten besturen. Zulke mensen zijn geen zettters, maar auteurs. De zaak van een auteur is ervoor te zorgen dat de inhoud van een tekst interessant is, terwijl de taak van de zetter is ervoor te zorgen dat die tekst zo goed mogelijk overkomt op het gekozen medium (gewoonlijk papier).

Uiteraard kan een auteur wel een zetter worden. Na grondige bestudering van het $\text{T}_{\text{E}}\text{X}$ book en de $\text{L}_{\text{A}}\text{T}_{\text{E}}\text{X}$ sources is het wel degelijk mogelijk om vrijwel alles gedaan te krijgen. Als dat gelukt is, wordt het tijd om te leren hoe het „zou moeten”.

Vervolgens dient zich de vraag aan van *wie* we zouden moeten leren. Moeten we kijken naar „hoe het vroeger ging” en stug volhouden aan tradities die waarschijnlijk ouderwets overkomen en wellicht zelfs lelijk zijn? Of moeten we zelf beslissen wat we mooi vinden en vervolgens onze mening over schoonheid opdringen aan de lezer, met het gevaar dat we het helemaal mis hebben?

En als we vasthouden aan „de traditie”, over welke traditie hebben we het dan? Vandaar dit artikel: in principe gewoon een stel scans van pagina’s uit oude boeken¹, met wat commentaar toegevoegd. Hoewel ik liever niet te veel zeg over hoe het „zou moeten” – ik ben immers ook maar een amateur – kan ik toch in ieder geval vertellen hoe het in het verleden „gedaan is”.

De achttiende eeuw

Figuur 1 is een scan uit het oudste boek dat ik heb gevonden dat gezet is in nederland (friesland). Het geschrift is uitgegeven door François Halma, een in die tijd er belangrijke uitgever en vertaler (voor zover ik kan nagaan is hij ook de auteur). Het boek is ingebonden in een omslag van perkament en merkwaardig goed bewaard gebleven.

Aan het gebruikte font vallen een aantal meteen dingen op: er is geen „ij” ligatuur. Later werd het gebruikelijk om in deze gevallen gebruik te maken van een „i” en een „j” (zoals we zullen zien in vrijwel alle volgende figuren), maar hier is dat nog de „y”. Aan de andere kant zijn er wel ligaturen met de s: „st” en „sl”. Het is ook duidelijk waarom er een noodzaak was voor zo’n ligatuur: de „s” lijkt nog het meest op een „f” en heeft minstens evenveel overhang.

Rechtsonderaan op de pagina staat alvast de eerste lettergreep van de volgende bladzijde. Heel lang is dit een

1. De meeste van deze boeken zijn in tijdelijk bruikleen afgestaan door het Sliedrechts Museum in Sliedrecht. Waarvoor mijn dank.

Figuur 1. Heilige Feestgezangen en de Zegepraal des Geloofs / Fr. Halma, Franeker – 1708

standaard hulpmiddel geweest, met name voor teksten die gedeclameerd of gezongen moeten worden (het zorgt voor een klein beetje overlap, waardoor net genoeg tijd beschikbaar is om de pagina om te draaien zonder te hoeven stoppen). Hier is de traditionele zetter duidelijk in het voordeel: als je de letters voor je ziet terwijl je pagina voor pagina opmaakt is dit makkelijk te doen, maar $\text{T}_{\text{E}}\text{X}$ zou er een zware dobber aan zou hebben.²

De uitvoering van het zetwerk laat nog een andere traditie zien die tegenwoordig in onbruik is geraakt: vóór leestekens wordt consequent een halve spatie toegevoegd. Merkwaardig hier is dat kennelijk een markering voor een voetnoot ook telt als leesteken, waardoor deze (voor ons gevoel) nogal los staan van de tekst waarop ze betrekking hebben.

Het boek is verder niet bepaald een kunstwerk: de letters zweven boven en onder de regel, er ontbreken een paar spaties en de opbouw van de titel is duidelijk uit de losse hand gedaan. Tenslotte is het merkwaardig is dat de titel gewoon door de kopregel heen loopt (er zelfs een stukje bovenuit steekt).

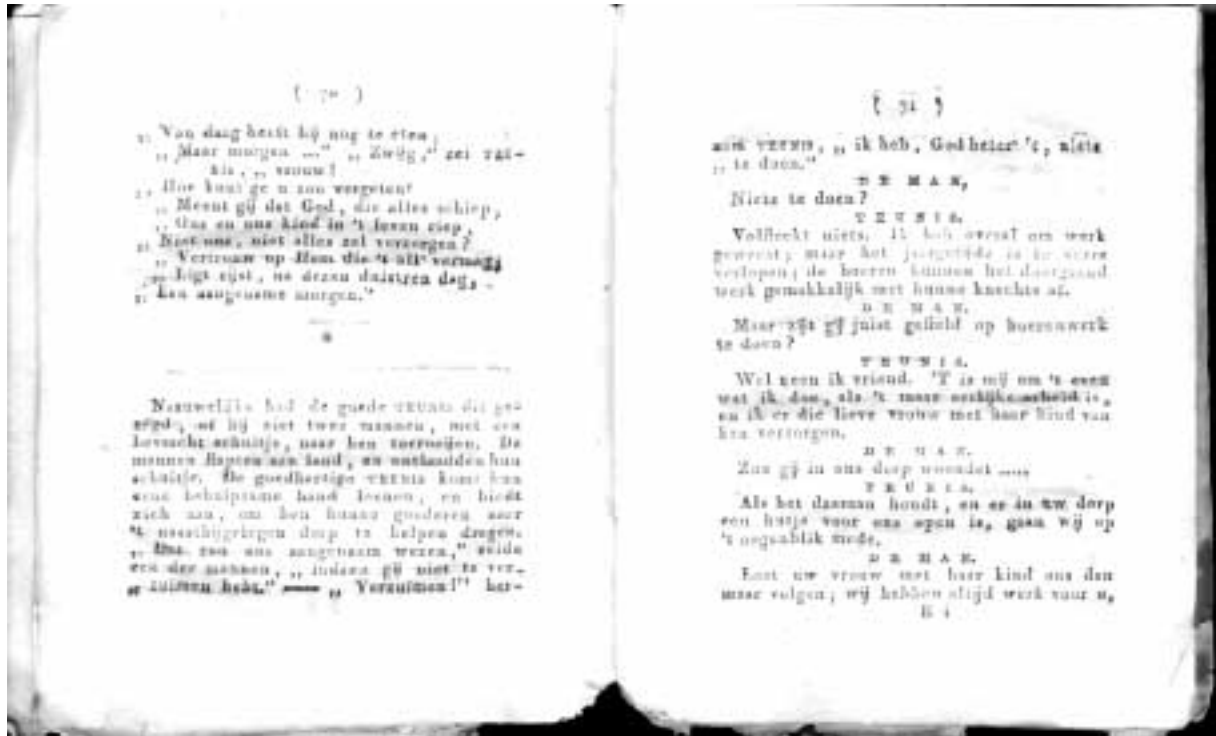
Figuur 2. Keurstoffen, of verzameling van vijftig uitmuntende predication ... / B. Smytegelt – H. Höveker, Amsterdam 1764

Figuur 2 is ruim vijftig jaar jonger dan het vorige boek, maar desalniettemin duidelijk ouderwets van opzet. Het gebruik van een oudhollandse letter (waarschijnlijk het font van Fleischman voor Joh. Enschedé) voor de broodtekst met een moderne romein voor benadrukte tekst vergt een ruime periode van gewenning voor onze ogen (de romein heeft trouwens een mooie, wat eigenaardige ‚g‘).

Ook hier staat weer een leeshulpje rechtsonder, maar in dit boek is al te zien dat dit meer traditie was dan dat het een serieuze functie had; daarvoor is de tekst in vrijwel alle gevallen te kort gehouden.

In tegenstelling tot het vorige voorbeeld is hier sprake van (voorgedragen) proza, en daardoor zien we een paar nieuwe zaken in de regelopbouw: het gebruik van een schuin streepje op plaatsen waar een verandering in de toonhoogte van de zin plaatsvindt (een in onbruik geworden leesteken) en afgebroken woorden. De vorm van het afbreektteken zal pas veranderen in het nu gebruikelijke platte streepje met de opkomst van de machines zoals de linotype. Ik weet niet of dit een gevolg was van de beperkingen van deze machines of gewoon een verandering in opvatting, maar ik vind het ouderwetse schuin omhoog gaande (dubbele) streepje wel veel mooier.

2. Het kan wel, maar alleen met een hele hoop moeite en een ingewikkelde interactie met de `\output` routine.

Figuur 3. Verlostigende en Leerzame Prent-galerij voor de Jeugd in Poëzij en Proza. H. Gartman / Uitgave: wed. A. Bakker en zoon, Amsterdam 1811.

Over naar een luchtiger onderwerp: de volgende figuur (3) heeft een aanzienlijk vrolijker onderwerp (ondanks een niet minder ernstige titel). Dit is een piepklein boekje, het meet slechts 11,5 bij 9 centimeter. De kwaliteit van het zetwerk is ronduit slecht, maar het laat wel een paar nieuwe dingen zien.

Het is lange tijd gewoonte geweest om de openings-aanhalingstekens voor een citaat te herhalen aan het begin van alle volgende geciteerde regels. Alweer zo'n geval van een traditie waar een computer het danig moeilijk mee zou hebben. Het ziet er soms ook wel heel raar uit, zoals onderaan de linker pagina, waar de aanhalingstekens voorkomen aan het begin van het tweede deel van een afgebroken woord.

Nadruk wordt in dit boekje gecreëerd door de letters te spatiëren. Niet iets dat echt ongewoon was, met name bij dit soort uitgaves die zo goedkoop mogelijk moesten zijn: het gebruik van spaties binnen hetzelfde font was aanmerkelijk minder werk dan het gebruik van een apart font. Hoe voddig het zetwerk er verder ook uit ziet, dit font had wél degelijk een „ij” ligatuur en klein-kapitalen.

Aardig om nog even te vermelden is de „E 4” op de rechter bladzijde. Dit is een merkteken voor het vouwen en snijden (zodat de katernen niet in de war raken). Ook hier is sprake van de dwang van de economie: bij een duurdere boek zou deze informatie in de snijrand van het papier staan, en als snijafval weggegooid worden. Maar papier kost ook geld, dus ...

De „Gedenkschriften” (figuur 4) sluiten de rustige periode van de nederlandse typografie af. Aardig om op te merken is dat dit boek gezet is in een romein die sprekend lijkt op de versie uit het preken-boek. De mini-inhoudsopgave aan het begin van een hoofdstuk is ook al zoets dat tegenwoordig vaak vergeten wordt of volstrekt anders wordt aangepakt. Deze layoutvorm – in wat feitelijk gewoon een losse alinea is – is heel wat minder opvallend (lees: irritant in het oog springend) dan de tegenwoordig vaak gebruikte lijst-vormgeving.

Figuur 4. Gedenkschriften van den Majoor W.P. d' Auzon De Boisminart - Uitg. J.G. La Lau, Leiden 1841

De romantiek

We komen nu in een duidelijk herkenbare andere cultuurhistorische periode: die van de romantiek. Ornamenten worden veelvuldig gebruikt in alle soorten drukwerk, en zelfs 'serieuze' geschriften ontkomen niet aan een paar sierletters hier en daar. We zien de opkomst van de 'schaduwletter' en fonts die specifiek zijn ontworpen voor reclame-doeleinden.

Het eerste van twee voorbeelden is figuur 5. Over de typografie heb ik niet zo veel te vertellen (vrijwel elke pagina ziet er zo uit als deze, kijk eens naar de *gaten* tussen de woorden). De titel slaat evenzeer op de vormgeving als op de inhoud!

Later (aan het einde van de 19de, begin 20ste eeuw)

Figuur 5. Allerlei / E.T. van Beusekom – J.F. Schleiher 1838

zou het nog iets erger worden, maar deze pagina alleen telt al negen verschillende fonts, vijf verschillende paragraafvormen en drie talen. Dan nog wat decoratieve streepjes, en het overzicht is volledig zoek. En wij maar denken dat dit soort pagina's alleen gemaakt konden worden door een knutselaar met behulp van een modern DTP pakket.

Het tweede voorbeeld is interessanter, al was het maar alleen om de zetspiegel: we zien hier (figuur 6) de linkerbladzijde van een plaatjesboek met om en om een spotprent en een toelichting en/of toepasselijk gedichtje. Het boek is een vervolg op het eerder verschenen *Zijn er zoo?*. Romantisch op en top, maar duidelijk gedaan door een vakman: de gekozen lettertypes zijn vrijwel altijd onverwacht maar nooit overdreven. Dit is voor een groot deel te danken aan

Figuur 6. Zoo Zijn Er / Alexander V. H. – J.H. Gebhard en comp^{ie}, Adam 1847

Figuur 7. Zoo Zijn Er / Alexander V. H. – J.H. Gebhard en comp^{ie}, Adam 1847 (detail)

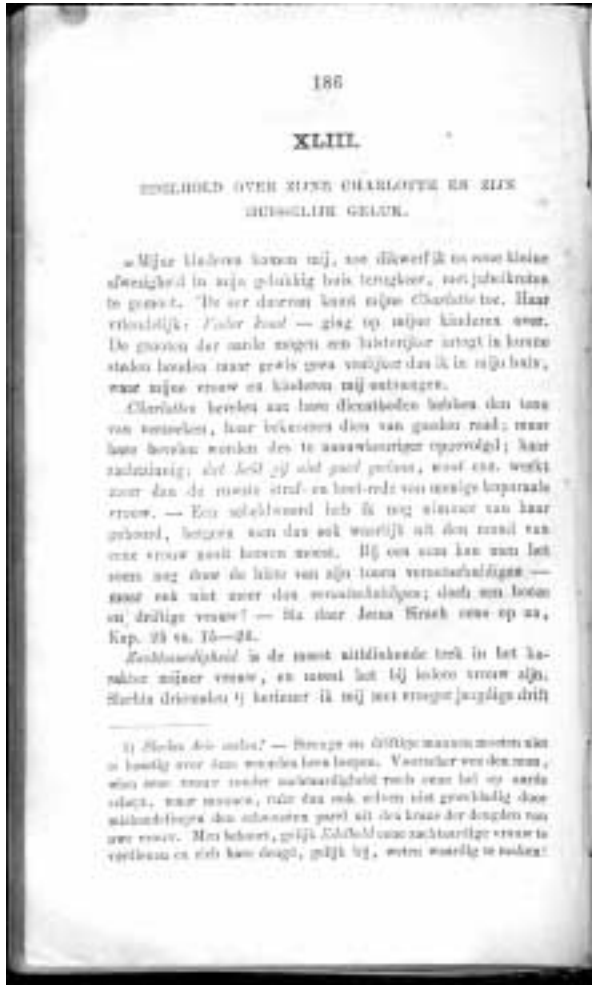
de grote marges.

Uit hetzelfde boek nog een tweede scan (figuur 7), ditmaal van één van de prachtige beginletters. Vergelijk deze beginkapitaal eens met de beginkapitaal uit de allereerste figuur. Wat opvalt is dat in deze letter het figuratieve karakter in eerste instantie wordt gehaald uit de vorm van de letter zelf, terwijl in de oudere versie nog werd vastgehouden aan een meer middeleeuwse vorm met een relatief kale letter, versierd door een miniatuur.

Traditioneel?

De volgende figuur (8) laat het begin zien van onze ‘moderne’ typografische traditie. De opbouw van de pagina is vrijwel zoals we die tegenwoordig gewend zijn, met de voettoot in een wat kleiner font, aangeduid met een nummer in superscript gevolgd door een sluithaakje. Nadruk wordt bereikt met een schuine letter, en de binnenmarge is kleiner dan de buitenmarge.

Tradities zijn er om te veranderen, en dat zien we dan ook gebeuren. Als we deze pagina vergelijken met huidige normen, valt op dat bijzinnen tegenwoordig niet meer —

Figuur 8. Pachter Martijn en zijn vader (H.G. Demme, vert uit het Hoog Duits: C.S. Adema van Sheltema) – C.L. Brinkman 1858

zo — gedaan worden, maar bij voorkeur — zo —, of ook wel (zo). De laatste vorm wordt nog steeds gezien als wat informeel, maar wint de laatste paar jaar terrein.

De endash als separator tussen twee nummers bestond in 1858 nog niet eens, dit is een 'uitvinding' die gedaan werd aan het eind van de negentiende eeuw.

Voor deze periode zijn verder het nogal magere font (Computer Modern is afgeleid van een font uit deze periode) kenmerkend, de in verhouding lichtgrijze inkt³, en de wat merkwaardige aanhalingstekens.

Figuur 9. De bijbelsche geschiedenis, aan kinderen verhaald – Donner, Leiden 1883

Figuur 9 is weer iets heel anders. Kinderbijbels zijn intrigerende dingen. Ik vraag me al tijden af of er eigenlijk wel kinderen zijn die die dingen kunnen lezen zonder hulp van een volwassene.

Wél wordt er altijd erg veel tijd besteed aan het drukken van bijbels, of die nu voor kinderen zijn bedoeld of voor volwassenen. Maar met al die aandacht kan kennelijk niet verholpen worden dat het zichtbaar is dat de dubbele aanhalingstekens uit dit font geen ligatuur zijn, maar samengesteld uit twee tekens (dit terwijl er wel een 'ij' is, wat toch een typisch nederlands font impliceert).

Aan de vierde en vijfde regel van onderen is nog iets merkwaardigs te zien: de 'g'-s zijn hier kennelijk bijgevoegd om een conflict met de regel daaronder te vermijden.

3. Dat zal waarschijnlijk hier slecht overkomen, ik moest nogal wat rommelen in Photoshop om een redelijke EPS te krijgen voor de MAPS.

Figuur 10. Zondagsbode voor Sliedrecht en omstreken – A. van Wijngaarden, Sliedrecht 1890

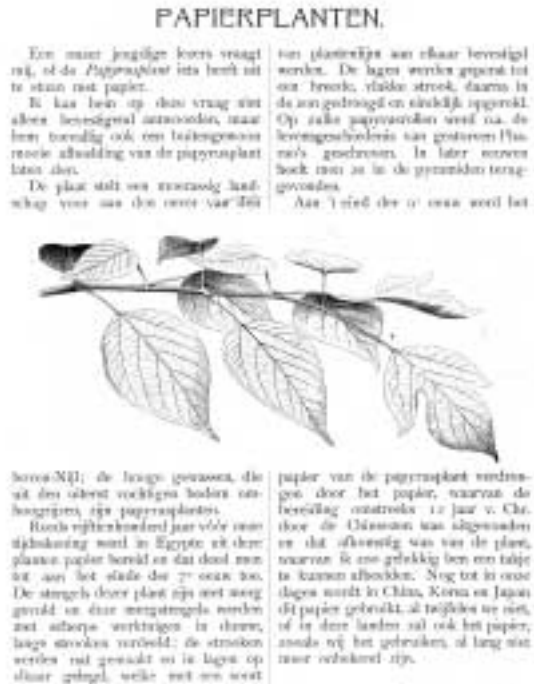
Tijdschrift–typografie

Aan het eind van de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste eeuw vindt een indrukwekkende economische opleving plaats.

De ‚herontdekking‘ van reclame als medium (en het daarmee gepaard gaande reclamedrukwerk), gecombineerd met een toenemende mobiliteit (en de daarmee gepaard gaande behoefte aan goedkope reislektuur), en de uitvinding van zetmachines (resultierend in aanzienlijk goedkopere prijzen voor zetwerk) zorgen voor een enorme groei van het aantal drukkerijen in Nederland, en het resultaat is een ware stortvloed aan gedrukte ‚lektuur‘.

In deze periode zien we met name de opkomst van lokale nieuwsblaadjes en lokale kranten, en het uitontwikkelen van het tijdschrift-formaat (met een wat mooiere term: maandelijks periodieken).

De eersten om gebruik te maken van de nieuwe mogelijkheden waren uiteraard de kerken en de – vaak door kerken gesubsidieerde – verenigingen. Overal in Nederland zien we de ‚Zondagsboden‘ als onkruid uit de grond schieten. Dat de typografie duidelijk ondergeschikt is aan de be-

Figuur 11. Voor 't Jonge Volkje (red S. Abramsz) – P. van Belkum Az, Zutphen. volume 68 (1912?)

hoefte om op te vallen, zien we in figuur 10 (weet u nog dat ik een paar pagina’s geleden zei dat het nog erger zou worden?).

De pagina ziet er indrukwekkend uit, maar de kosten vielen wel mee: het geheel werd op stand bewaard tot volgende week. Dat kon natuurlijk makkelijk, want alle kerken hadden hun vaste tijden, en als er een keer geen dominee voor handen was werd er simpelweg ‚Geen Dienst‘ tussen gezet. Na wat bladeren blijkt dat deze pagina minstens vier jaar zó onveranderd gebruikt is geweest!

De volgende scan (figuur 11) is een mooi voorbeeld van een wat meer ingetogen stijl. In mijn ogen prachtig zetwerk, samen met een keurig verzorgd plaatje. Weinig afbrekingen, en de superscripted letters staan niet al te hoog (een euvel waar \textsuperscript nogal aan lijdt, vergelijk 7^e en 7^e).

Kennelijk had de heer Abramsz redelijk wat geld tot zijn beschikking, want niet alleen is het zetwerk keurig, maar de kwaliteit van het papier is ook hoog, en de fontgrootte is duidelijk gekozen om zo makkelijk leesbaar mogelijk te

Figuur 12. De Huishoudgids (red. mej. N. Cariot) – 1911

zijn (terwijl dat nog heel wat werk inhoudt binnen een zo kleine kolombreedte, om het nog niet te hebben over de hoeveelheid benodigd papier)

Een ander tijdschrift uit deze tijd is in schrijnend contrast: De huishoudgids is weliswaar een weekblad, maar dat is nog geen excuus voor de duidelijk mindere kwaliteit. De twee kolommen lijnen niet uit, het drukwerk staat vol van de halve letters en zelfs de vaste onderdelen zoals de aanhef en het kopje „recepten” zijn slordig uitgevoerd.

Maar eerlijk is eerlijk: er zitten ook prachtige stukjes in. Zoals de versierde letters die gebruikt worden voor het begin van het wekelijkse feuilleton (figuur 13).

Figuur 13. De Huishoudgids (red. mej. N. Cariot) – 1911

En dat was het dan. Ik hoop dat dit artikel de moeite waard was om te lezen. Ikzelf heb in ieder geval erg veel plezier gehad met het lezen van de gescande artikelen. Heeft u er wat van geleerd, dan is dat waarschijnlijk toevallig. Maar in ieder geval hoop ik dat ik heb weten uit te leggen dat nederland in het verleden niet alleen veel goede typografie en zetwerk heeft opgeleverd, maar daarnaast ook een vrij grote collectie rommel en prutswerk. Laat u door geen „expert” wat anders wijsmaken!